

UDC 930.2“14/17”:679.85

EPIGRAPHY AND DECORATIVE STONE CARVINGS ON MONUMENTS OF AKKERMAN IN THE 15th – 18th CENTURIES

Andrii Krasnozhan

DSc (History), Associate Professor

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky

26, Staroportofrankivska St., Odesa, 65000, Ukraine

ahmar.and@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2215-8429

The article presents for the first time a generalized collection with a list and description of fifty-three monuments of epigraphy and stone decorative carvings originating from three buildings of medieval Belgorod/Akkerman on the Dniester: the fortress complex, Greek and Armenian churches. Currently, this is the most comprehensive list of sources of this type, which are known to researchers at the moment. From this complex of finds, special attention is paid to building slabs of the Moldavian and Turkish periods, originating from the Belgorod fortress, as well as to the problem of their identification and reconstruction. As a result of many years of research, six construction slabs with commemorative inscriptions and heraldic images on them have recently been restored in the niches of their original location. The most famous in historiography are the plates of the 15th century, which belong to the Moldavian period of the history of the defense complex construction. Less known, but no less important in the creation of construction periodization of the fortress, are the slabs of the Ottoman period of the fortress history (17th – 18th centuries). The author pays special attention to the new, recent findings of chronograms on the walls of the defense complex, which are related to the French engineer in the Turkish service F. Kauffer's activities started by the initiative of the Turkish Sultan Selim III. These epigraphic findings reflect the period of the last modernization of the fortress, which took place in 1795–1796. In addition, the function of the marble slab on the wall of tower No. 11 (Maiden tower) was determined for the first time, which was not the carrier of an epigraphic message (as previously assumed), but served as a public, city sundial.

Keywords: Akkerman; epigraphic sources; F. Kauffer; fortress; Ottoman Empire

ЕПІГРАФІКА ТА ДЕКОРАТИВНЕ КАМ'ЯНЕ РІЗЬБЛЕННЯ НА ПАМ'ЯТКАХ АККЕРМАНА XV–XVIII ст.

A. V. Красножон

Вступ

Сучасне місто Білгород-Дністровський (Одеська обл.) має принаймні три будівельних пам'ятки доби Середньовіччя та Нового часу, що збереглися до наших часів (фортеця, Грецька та Вірменська церкви). Під час будівництва, численних перебудов та протягом функціонування на їхніх стінах було залишено певну кількість пам'ятних будівельних написів, графіті, хронограм, фрагментів кам'яних ар-

© 2023 A. Krasnozhan; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

хітектурних деталей з декоративним різьбленням. Проте всі ці пам'ятки так і не було систематизовано в межах єдиної, комплексної публікації. Саме це і є метою цієї статті. Відомі наразі за публікаціями, архівними джерелами або збережені в музейних зібраннях та на стінах пам'ятки такого роду налічують трохи більш ніж пів сотні (табл. 1). Відповідно до цього чи не основним завданням є введення до наукового обігу нових матеріалів, знайдених на стінах пам'яток в останні роки. Вивчення цього типу джерел дає змогу здобути додаткову джерелознавчу інформацію щодо будівельної періодизації споруд середньовічного Білгорода/Аккермана. Протягом останніх років здійснено реставрацію низки будівельних плит з фортеці, копії яких було встановлено на місця первинної дислокації. Ця інформація також потребує введення до наукового обігу.

На сьогодні дослідникам відомо понад п'ятдесят пам'яток епіграфіки та предметів декоративного кам'яного різьблення, які походять із середньовічного Білгорода на Дністрі (турецького Аккермана) (табл. 1). Це вкрай мало для такого великого міста свого часу, як порівняти з найбільшими населеними пунктами Криму того ж періоду. Невеликий масштаб колекції, зокрема, визначається браком систематичних, цілеспрямованих археологічних досліджень середньовічної фортеці та міської території, результати яких могли б суттєво поповнити джерельну базу в цій категорії матеріалів. Більша частина наявних у нашому розпорядженні пам'яток епіграфіки та кам'яного декоративного різьблення Білгорода/Аккермана отримана в результаті візуального обстеження середньовічних споруд низкою дослідників або аматорів протягом останніх ста п'ятдесяти років. Істотна частина стародавніх написів на камені назавжди втрачена внаслідок діяльності вандалів та торговців старожитностями. Свідчення про значно більшу кількість пам'яток такого роду, ніж відомо сьогодні, як у фортеці, так і в спорудах за її межами зустрічаються в очевидців, які відвідали Аккерман у період з 1790-х до 1920-х років. На рубежі XIX–XX ст. Х. І. Кучук-Іоаннесов у Вірменській напівпідземній церкві нарахував 46 будівельних пам'ятних плит, хачкарів та надгробків [Кучук-Іоаннесов 1903, 61–75]. Нам же нині відомі лише 17 [Красножон 2018а, 211–227].

Наявна частина пам'яток епіграфіки та декоративного кам'яного різьблення з Аккермана поділяється на кілька категорій: будівельні написи на плитах, епітафії на могильних каменях, різьблення архітектурних деталей. До них також входять графіті-хронограми та анепіграфічні геральдичні зображення. За походженням всі пам'ятки розподілені між трьома спорудами XV–XVII ст.: Аккерманською фортецею, Грецькою та Вірменською церквами. Ще деяка частина пам'яток має невідоме походження і зберігається у фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею (далі – БДКМ). Діапазон датувань усього комплексу, що розглядається, вміщується в період з 1440-го до 1798 р. Всі ці закладні будівельні плити дійшли до наших днів в оригіналі або у вигляді історичних зображень.

Пам'ятки з фортечного комплексу

Найвідомішою в історії досліджень середньовічного Білгорода є колекція з п'яти закладних будівельних плит XV ст. з фортеці. Щоправда, одна з них втрачена, а друга – яка свідчить про будівництво церкви Св. Іоанна Предтечі (т. зв. Грецької) – до фортеці не має стосунку [Красножон 2013, 178, 191–197].

Лише дві плити збереглися у фортеці на своїх місцях досі. Перша з них – унікальна у своєму роді. Це мармурова плита розміром 90×65 см, розташована на південно-східному фасаді вежі № 11 (т. зв. “Дівочої”) у витонченій різьбленій рамці (рис. 1). Функції її не були пов'язані з демонстрацією епіграфічного повідомлення – поверхня плити без жодних ознак різьблення. Натомість на ній є сліди кріплення декількох металевих деталей, демонтованих вандалами в давнину. При більш детальному її огляді з'ясувалося, що це кадран сонячного годинника із залишками

кріплення двох гномонів. Дослідження цього об'єкта тривають, отже, повноцінні висновки про принцип роботи цього приладу ще попереду. Варто лише зазначити, що вони встановлені на вежі османського часу, збудованій у системі зовнішнього фронту оборонних стін фортеці за наказом султана Баязида II [Красножон 2012, 364–369]. На них покладалося завдання фіксації двох головних у розпорядку дня будь-якого мусульманського міста щоденних подій – полудневої молитви зухр та післяполудневої – аср.

З пів сотні кам'яних плит до молдавського періоду історії Білгорода належить 14 або 15 екземплярів (з них 11 у фортеці, 1 у Грецькій церкві та 3 або 4 – у Вірменській). Особлива увага дослідників завжди прикута до епіграфіки та геральдики, пов'язаної з оборонним комплексом – найвидатнішою архітектурною пам'яткою середньовічного Білгорода. На цей час можна перерахувати такі пам'ятки декоративного кам'яного різьблення з фортеці: 1) плита з грецьким текстом 1440 р.; 2) плита з грецьким текстом 1452 р.; 3) плита зі слов'янським текстом 1454 р.; 4) плита з церковнослов'янським текстом 1484 р.; 5) квадрифолій з гербом Молдавського князівства (анепіграфічний); 6) плита з висіченим хрестом на розділовій стіні біля вежі № 24; 7) плита з ім'ям Абу-Бакра 1673/74 р.; 8) плита з ім'ям Хасана-аги 1757/58 р.; 9) плита з ім'ям Алі XVIII ст.; 10) плита з тугрою Селіма III 1796 р.; 11) плита з османським написом на вежі № 1.

Таблиця 1.
Декоративне кам'яне різьблення та епіграфіка Білгорода/Аkkerмана

п. н.	Місце походження	Первинне розташування	Опис	Дата	Стан
1	Фортеця	Розділова стіна біля вежі № 24	Хачкар у поєднанні з грецьким текстом	1440 р.	Збереглася, фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею (далі – ХОКМ)
2		Вежа № 26	Грецький текст у поєднанні з гербом пана Станчула	1452 р.	Не збереглася
3		Вежа № 3	Церковнослов'янський текст у поєднанні з гербом пана Станчула	1454 р.	Збереглася, фонди ХОКМ
4		Вежа № 6	Церковнослов'янський текст у поєднанні з гербом Стефана III	1484 р.	Збереглася, фонди ХОКМ
5		Розділова стіна біля вежі № 24	Хрест, вписаний у гострокінцевий щит (?)	До 1484 р.	Сильно пошкоджена
6		Західна куртина цитаделі	Голова тура, вписана в гострокінцевий щит. Герб Молдавського князівства	До 1422 р.	Не збереглася
7		Внутрішня стіна північно-західної вежі цитаделі	Фрагмент лиштви із селджуцькою плетінкою. Вторинне використання	Не пізніше за початок XV ст.	Зберігся
8		Невідоме. Знайдено під час розкопок 1929 р. в цитаделі	Частина мармурової лиштви із селджуцькою плетінкою	До 1484 р.	Зберігся. Лапідарій фортеці

9		Невідоме	Частина мармурового карниза (?) з різьбленням у вигляді рослинного орнаменту	До 1484 р.	Зберігся. Лапідарій фортеці.
10		Вежа № 6	Вапнякова плита з ромбічним різьбленням східного типу	Після 1484 р.	Зберігся
11		Південно-західна вежа цитаделі	Плита з текстом на честь Абу-Бакра	1673 р.	Не збереглася
12		Огорожа входу до південно-західної вежі цитаделі	Плита с текстом на честь Хасана-аги	1757/8 р.	Збереглася, фонди БДКМ
13		Ескарп рову, північніше (?) Кілійських воріт	Плита з молитовним текстом та ім'я Алі	XVIII ст. (?)	Не збереглася
14		Фасад вежі № 6	Мармурова плита з тугрою Селіма III	1795/96 р.	Не збереглася
15		Вежа № 1	Вапнякова плита з пошкодженим староосманським написом	1790-ті рр. (?)	Збереглася
16		Цитадель. Північно-східна вежа	Графіті церкви із дзвіницею	Невідома	Збереглася
17		Цитадель. Північна куртина на рівні верхніх бійниць	Графіті церкви із дзвіницею та датою: 1922	Невідома	Збереглася
18		Цитадель. Південно-східна вежа, на лиштві одного з вікон другого ярусу	Графіті латиною: Kof 1796 (автограф Ф. Кауффера?)	1796 р.	Збереглося
19		Цитадель, північна куртина, зовнішній фасад	Фрагмент плити зі змієподібним орнаментом	До 1410-х рр.	Збереглася
20		Вежа № 11, північно-східна сторона	Фрагмент торця плити з геометричним різьбленням	До сер. 1480-х рр.	Збереглася
21		Північна стіна Військового двору, зовнішній фасад, перший ряд фундаменту	Фрагмент мармурової плити (надгробок?) зі спіралеподібним різьбленням	До 1796 р.	Збереглася
22		Розділовий мур біля вежі № 5	Фаски в оздобленні ніші від пам'ятної плити (?)	Сер. XV ст.	Збереглися
23		Вежа № 7	Графіті у вигляді дати: 1795	1795 р.	Збереглося
24		Вежа № 29	Вапнякова плита із зображенням глечика та вази з квітами	XVIII ст. (?)	Збереглася

Епіграфіка та декоративне кам'яне різьблення на пам'ятках Аккермана XV–XVIII ст.

25		Куртина біля вежі № 11, парпет бойового ходу	Шестигранний намогильний стовп із вапняку	1480–1790-ті рр.	Зберігся
26		Вежа № 11. Південно-східний фасад	Мармурова плита із залишками кріплення металевих деталей (сонячний годинник)	1480–1490-ті рр.	Збереглася
27	Грецька церква	Фасад церкви	Мармурова плита з церковнослов'янським текстом про будівництво монастиря	1480 р.	Збереглася, фонди ХОКМ
28		Випадкова знахідка біля церкви	Мармуровий хачкар з написом Анаія Хатуне	XV ст.?	Збереглася, Музей вірменської громади м. Одеси
29	Вірменська церква	Південний вітвар церкви	Пам'ятна будівельна плита з текстом про церкву Св. Авксентія	1699 р.	Збереглася
30		Північний вітвар церкви	Пам'ятна будівельна (?) плита з текстом про церкву Св. Іоанна	1703 р.	Збереглася
31		Трансепт церкви	Хачкар мармуровий з текстом	XV ст.?	Зберігся
32		Північна стіна нефа	Хачкар мармуровий з текстом	1446 р.	Зберігся
33		Південна стіна нефа	Хачкар мармуровий з текстом	1474 р.	Зберігся
34		Південна стіна нефа	Хачкар з вапняку (?), відкрито 2015 р.	Без дати	Зберігся
35		Південний вхід	Мармуровий надгробок вихідця з Танакерта	1743 р.	Зберігся
36		Південний вхід	Мармуровий надгробок племінника архієпископа Данила Баязетського	1798 р.	Зберігся
37		Південний вхід	Мармуровий надгробок вчителя Ованеса	1650 р.	Зберігся
38		Південний вхід	Фрагмент мармурового надгробка	Невідома	Зберігся
39		Південний вхід	Мармуровий надгробок вихідця з Танакерта	1759 р.	Зберігся
40		Південний вхід	Мармуровий надгробок	1749 р.	Зберігся
41		Західний вхід	Дитячий мармуровий надгробок	Невідома	Зберігся
42		Західний вхід	Дитячий мармуровий надгробок	Невідома	Зберігся
43		Західний вхід	Дитячий мармуровий надгробок	Невідома	Зберігся
44	Західний вхід	Мармуровий надгробок вихідця з Єревана	1719 р.	Зберігся	
45	Західний вхід	Мармуровий надгробок вихідця з Єревана	1713 р.	Зберігся	

46	Султанська мечеть	Цвинтар при мечеті	Мрамуровий надгробок імама Халіла-Ефенді мечеті Баязида Велі	XVIII ст. (?)	Зберігся, фонди ХОКМ
47	Невідоме	Невідоме	Мрамурова плита з написом: Сімон	Невідома	Збереглася, фонди БДКМ
48		Невідоме	Хачкар із двома хрестами	Невідома	Зберігся, фонди БДКМ
49		Невідоме	Хачкар із трьома хрестами	Невідома	Зберігся, фонди БДКМ
50		Невідоме	Фрагмент верхньої частини османського надгробка	Невідома	Зберігся, фонди БДКМ
51		Невідоме	Фрагмент верхньої частини османського надгробка	Невідома	Зберігся, фонди БДКМ
52		Невідоме	Фрагмент мармурової плити з рослинним орнаментом (частина османського саркофага?)	Невідома	Зберігся, фонди БДКМ
53		Невідоме	Фрагмент шестигранного намогильного вапнякового стовбура з написом староосманською з розкопок 2005 р. біля вежі № 23	Без дати	Зберігся, фонди БДКМ

Здебільшого ці пам'ятки належать до типу будівельних закладних плит із відповідними текстами. І лише дві мають геральдичні зображення без супровідних повідомлень.

Традиція розміщення плит з пам'ятними текстами або геральдичними зображеннями на фасадах громадських будівель вельми поширена в історії середньовічної християнської Європи та мусульманського Сходу. Ці пам'ятки епіграфіки є не лише важливим джерелом з будівельної періодизації Аккерманської фортеці, а й елементом її історичного вигляду. Тому треба не тільки їх всебічно вивчати, а й реконструювати втрачені оригінали з подальшим поверненням до первісних ніш, з яких вони в різний час були зняті вченими з метою передачі до музею на зберігання або вкрадені торговцями старожитностей.

Мабуть, перше відоме історичне свідчення з описом будівельної епіграфіки Аккерманської фортеці належить до 1790 р. і пов'язане з ім'ям І. Б. фон Кампенгаузена. Побувавши у фортеці, він згадує безліч написів на її стінах “турецького”, “молдавського” та “вірменського” походження [Campenhausen 2001, 871–872]. Важливою є його згадка плити з текстом про ремонт головної брами молдавським господарем Стефаном III Великим: “Біля однієї з брам [фортеці] я бачив чотирикутний камінь, на якому вирізаний тур із вигнутими рогами. Між рогами є п'ятикутна зірка та під шиєю тура герб, розділений зверху вниз на два поля: в одному можна бачити чотири фасції, у другому – три лілії” [Campenhausen 2001, 872].

Цей опис точно збігається з тим зображенням, яке нам відоме у верхній частині плити Стефана Великого, що розташовувалась на зовнішньому фасаді Кілійських воріт (рис. 2). Вона відведена під зображення геральдичних символів (нашоломника і герба) згаданого молдавського господаря, яке можна порівняти з численними прикладами із середньовічних гербовників і яке має пряму аналогію із зображенням з Євангелія 1503 р., що належало Стефану III [Dogaru 1994, 121, fig. 203]. Центральну частину композиції займають нашоломник та голова тура, з яких зростають

орнаментальні завитки фонового декору. Нижче з нахилом розташований герб Стефана – розсічений щит давньофранцузького типу з трьома фасціями в лівій частині та трьома ліліями у правій.

Це повідомлення дає додатковий аргумент на користь оригінальності самої плити, знайденої, як відомо, у 1886 р. за межами фортеці за кілька сотень метрів на території приватного домоволодіння [Кочубинский 1889, 513]. Коли і ким її було знято зі стіни, залишається загадкою. Облогу турків і більшу частину терміну їхнього правління в місті цей символ попередньої влади успішно пережив. Зміна символіки господаря фортеці на фасаді головного парадного входу, найімовірніше, відбулася в 1796 р., коли оборонний комплекс зазнав найбільш масштабної модернізації за весь період османського володіння фортецею, внаслідок чого на центральній частині фасаду воріт, по головній осі над аркою прольоту, з'явилася друга пам'ятна плита – з тугрою султана Селіма III та відповідною датою. Можна припустити, що комендант фортеці вважав за неправильне залишати стару плиту з особистим гербом Стефана на одному фасаді з тугрою самого султана.

Слід зазначити, що розташування цих плит спочатку було зорієнтовано на різні точки огляду при наближенні до брами із зовнішнього боку. Це може свідчити про зміни в організації підхідних шляхів до воріт у період з 1484-го до 1796 року. Наприклад, більш рання плита Стефана розташована на висоті понад 7 м від основи вежі на правому (північному) її пілоні, куди спочатку був підведений міст, перекинутий через рів. Звідси, по Г-подібному проїзду, через критий барбакан (основа якого збереглася у вигляді платформи, збудованої в рові по осі прольоту), відкривався доступ у проїзд надбрамної башти. Цей барбакан показано на аксонометричному плані 1770 року [Красножон 2016b, 28–33]. Він прикривав із фронту головний в'їзд у фортецю до 1790-х років, доки не був скасований з метою спрощення доступу. Після цього міст був перенесений на лінію центральної осі головної брами, про що, зокрема, свідчить розміщення тугри Селіма по центру фасаду (рис. 2).

І. Б. фон Кампенгаузен надає відомості, які проливають світло на походження іншої плити з Аккермана – з датою 1480 р. Її було знайдено місцевим директором гімназії Н. Є. Афанасьєвим у 1838 р. та передано до Музею старожитностей в Одесі в 1840-х із зазначенням колишньої належності до однієї з міських церков [Кочубинский 1889, 538]. У тексті плити справді значиться слово “монастир”, який у вказаний рік збудував господар Стефан Великий [Красножон 2013, 193]. Серед усієї колекції молдавських середньовічних плит з Белгорода її різьблення найбільш зіпсоване. Букви та зображення втратили рельєфність, властиву трьом іншим плитам, які розташовувалися на стінах фортеці на значній висоті. У цьому разі це вказує на легку доступність пам'ятки епіграфіки. Мабуть, вона розташовувалася на висоті людського зросту, через що протягом п'яти століть її поверхню відполірували руками парафіяни.

Немає сумнівів, що тією церквою, при вході в яку ця закладна плита розташовувалася до 1838 р., була т. зв. Грецька. Не випадково І. Б. фон Кампенгаузен повідомляв, що саме вона була збудована Стефаном Великим у XV ст. Знати про це він міг лише з тексту будівельного напису на її фасаді. Саме тому численні герби Молдавського князівства розташовувалися на стінах будівлі та на підлозі нефа, залишаючись там ще наприкінці XVIII ст. “Воєвода волоський Стефан збудував у XV столітті церкву вселенську грецького обряду. Він помістив на всі входи молдавські герби із головою тура, які можна бачити й сьогодні. Підлога церкви викладена білим мармуром, на кожній плитці якого вирізано зірку” [Campenhausen 2001, 871].

Про “молдавське” походження цієї церкви з грецьким цвинтарем поруч говорив і В. Джедушицький, який відвідав Аккерман у 1785 р. [Dzieduszycki 1930, 241–242].

У жовтні 1819 р., після того як фортеця і місто перейшли під владу Російської імперії, військові проводять фіксацію “гербів та написів, що розташовані в різних місцях Аккерманської фортеці” [Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 418, оп. 1, д. 702]. Загалом ними замальовано лише 6 пам’яток епіграфіки з різним ступенем достовірності (рис. 3). Інформація про наявність ще однієї, сьомої плити (з тугрою Селіма III?) наведена в експлікації. Джерелознавча цінність цих зображень у тому, що на малюнку є чотири плити, які нині втрачено. Наше розуміння змісту їхніх текстів багато в чому ґрунтується на цьому архівному матеріалі.

У 1838 р. з Одеси до Аккерманської фортеці приїхала якась група дослідників (?), у складі якої працював К. Боссолі. Він залишив серію панорамних малюнків фортеці. Зокрема, на одному з них відображено процес копіювання (?) пам’ятної закладної плити 1452 р. на фасаді вежі № 26 [Красножон 2016b, 316–320].

У 1843 р. фортецю відвідує Ю. Крашевський. Він повідомляє про те, що “на внутрішній стіні, що відокремлює перший внутрішній двір від другого, містяться грецькі написи”. А на стінах цитаделі, яку він називає “донжоном”, “на високому місці, є написи вірменські та грецькі. У внутрішньому дворі є герб у вигляді грецької дельти”. На західній стіні цитаделі Ю. Крашевський фіксує окремий герб, що визначається як квадрифолій з головою тура, який зберігся в зображеннях. Усередині двору цитаделі він фіксує “турецький напис, у якому йдеться про ремонт, що був проведений 1756 р.” (sic!). Що саме відремонтували, з його повідомлення незрозуміло. Але це є свідченням того, що письменник відвідував фортецю в компанії місцевих турків, які перекладали йому староосманську в’язь [Dzieduszycki 1930, 247, 249]. Ця плита збереглася дотепер у фрагментованому вигляді у фондах БДКМ [Красножон 2018б, 532]. Повне її зображення є на малюнку 1819 р. (рис. 3), за яким виконано реконструкцію напису (рис. 4, 5). Дату Ю. Крашевський передав з незначною помилкою. Транскрипція та переклад тексту в останньому варіанті¹:

Vina emini Hasan Ağanın Akkerman kal’asını tamir tarihidir sene 1171

“Відремонтовано фортецю Аккерман призначеним очільником будівництва Хасаном-агою в 1757/58 році”.

У 1848 р. у фортеці працював художник М. Б. Вебель у рамках підготовки великого видання “Дослідження про давнину Південної Росії та берегів Чорного моря” О. С. Уварова. Зокрема, він робить ретельне промальовування пам’ятної плити 1452 р. з вежі № 26 (рис. 6) та квадрифоля з гербом Молдавського князівства в цитаделі [Уваров 1853, *табл. XXXII, рис. 20, 21*]. Обидві пам’ятки згодом було втрачено, проте якість промальовування дає змогу досить впевнено прочитати грецький текст і перекласти його. [Красножон 2013, 178].

Цього ж року М. Н. Мурзакевич видає статтю з перекладом грецького напису 1440 р. на плиті з розділової стіни, і, мабуть, у цей же період її було демонтовано для транспортування до Одеси [Мурзакевич 1848, 481]. У 1899 р. *in situ*, на стіні, доглядачем фортеці на прізвище Штулкерц виявлено плиту зі старослов’янським текстом та датою 1454 р. Її також демонтовано та доправлено до Одеського музею старожитностей. Текст прочитано та введено в науковий обіг О. О. Кочубинським [Кочубинский 1901, 153–198].

Цього ж року з південно-західної вежі цитаделі доглядачем було демонтовано напис з ім’ям Абу-Бакра [Бертъе-Делагард 1900, 101] (рис. 7, 8). Очевидно, тоді ж демонтовано й плиту з контраскарпу рову з ім’ям Алі (рис. 9). Обидві вони переміщені до Одеського музею старожитностей, де потрапили в поле зору І. С. Спафарсіса, який видав у 1915 р. зведену статтю з описом та фотографіями східної епіграфіки з цього музейного зібрання [Спафарсис 1915].

На початку 1942 р. всі чотири будівельні плити XV ст., що походили з Аккермана (включно з “монастирською” 1480 р.), були вивезені румунською трофейною

службою (Serviciului de Capturi Odessa (далі – SCOD)) до Бухареста, звідки повернулися на територію СРСР лише в 1945 р., потрапивши випадково до фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею, де залишалися неідентифікованими аж до початку 2013 р. У січні зазначеного року автор цих рядків виявив ці плити повторно. За підсумками дослідження оригіналів було здійснено нове прочитання, переклад та датування текстів [Красножон 2013]. Це викликало новий сплеск уваги дослідників до цих пам'яток [Josanu 2014; Кирилко 2013; Дергачева 2016; Яйленко 2021].

Реконструкція будівельних плит

У 2016 році з цих чотирьох плит молдавського Білгорода було виконано точні гіпсові копії (методом зняття форм формопластом) для експозиції БДКМ. У 2016 р. з первинних форм виконано другу серію виливків – для встановлення копій вже на стінах фортеці, в історичних нішах первинного розташування плит (виконавець – ліпник-реставратор О. В. Гомонюк). Плити 1480, 1484 та 1454 рр. виготовлені з поліфірного матеріалу з додаванням натуральних компонентів мармурової крихти та пилу, що надає копіям візуальної схожості з мармуровими оригіналами. Копія плити 1440 р. виготовлена з полімерного бетону (штучний камінь), що відповідає візуально типу каменю (сарматський світлий вапняк), з якого виготовлений оригінал. У травні цього року точні копії встановлені в нішах їхнього первинного розміщення на стінах фортеці [Красножон 2016a]. Копію плити 1480 р. передано в дар церкві Св. Іоанна (т. зв. Грецька).

Втрачена ще у другій половині XIX ст. плита з грецьким текстом та датою “1452 р.” відновленню не підлягає. Залишаються невідомими як її розміри, так і точне зображення геральдичного знака у верхній частині плити (найімовірніше, там були зображені “дельта” в гострому щиті та голова тура). Вона розташовувалась на південному фасаді вежі № 26 (т. зв. “Дозорна”), який обвалився в 1915 р. і був відновлений лише в 1927 р. Паулем Нікореску [Nicorescu 1931]. Під час реконструкції румунами було відтворено й нішу від закладної плити, але розміри її умовні.

У листопаді 2022 р. пам'ятки будівельної епіграфіки зазнали загрози повторного вивезення з країни – цього разу вже російськими окупантами, які розграбували ХОКМ перед відступом із міста. Втім, ревізія показала, що саме ці експонати залишилися недоторканими.

У 2018 р. у фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею автором цих рядків було виявлено іншу плиту, османського часу, яка раніше вважалася загубленою (єдине її зображення залишив російський військовий художник у 1819 р.). Вона походить зі стіни однієї з внутрішніх споруд двору цитаделі та містить напис з ім'ям Хасана-аги та дату: 1757/58 р. Текст було перекладено та введено в науковий обіг [Красножон 2018b, 532]. Плита фрагментована, збереглася на дві третини, обставини її появи в музеї невідомі, паспорта немає. У вересні 2021 р. відбувся новий етап реконструкції втраченої епіграфіки Аккерманської фортеці. З ніші над прольотом Кілійських воріт було знято розміри, за якими О. В. Гомонюк за зображенням 1819 р. виконав зі штучного мармуру копію плити з тугрою султана Селіма III і датою 1210 р. х.=1795/96 р. Копія була встановлена в нішу над воротами згідно з експлікацією згаданого малюнка (рис. 2).

На західному фасаді цитаделі в пошкодженій вандалами ніші квадрифоля відновлено копію герба середньовічного Молдавського князівства (голова тура, що вписана в гострокінцевий щит). Розміри витримані за знятими мірками ніші, вигляд відновлено за історичними зображеннями авторства М. Б. Вебеля 1848 р. і російських військових 1819 р. (рис. 10, 11).

У травні 2022 р. на південно-західній вежі цитаделі встановлено копію плити, виконану зі штучного каменю, з текстом Абу-Бакра та датою 1084 р. х.=1673/74 р.

(рис. 12). Її розміри опубліковано М. І. Репниковим під час роботи з оригіналом. Подано також точне місце розташування пам'ятки (з посиланням на О. Л. Бертсь-Делагарда), яке співвідноситься з нішею, аналогічною за розмірами, що зберіглася [Репников 1912, 78]. Поява цієї плити на стінах молдавської цитаделі першої третини XV ст. пов'язана з виконанням масштабних будівельних робіт у фортеці загалом або лише в цитаделі. Принаймні в замку виділяються конструктивні ознаки добудови верхніх ярусів як мінімум однієї, південно-східної вежі [Красножон 2012, 125–145]. В османських документах, знайдених В. Остапчуком, міститься повідомлення про ремонт дахів деяких веж фортеці (яких саме, у публікації не вказано), що постраждали внаслідок удару блискавки. Пошкодження, очевидно, були серйозні, оскільки йшлося саме про “відновлення” дахів, для чого був задіяний місцевий вищий представник державної влади. На прохання аккерманського кадї до робіт було залучено місцевих теслярів. “Провінційна знать” взяла на себе необхідні витрати. Ремонт розтягнувся на два роки – 1673 і 1674. [Ostapchuk, Bilyaeva 2009, 152]. У світлі сказаного Абу-Бакр із тексту плити може бути тим самим кадї Аккермана або діздаром синхронного періоду.

Щодо плити з ім'ям Алі, то вона також була описана М. І. Репниковим, опубліковано її розміри, фото, первинний варіант перекладу тексту [Репников 1912, 77]. Згідно з експлікацією малюнка 1819 р., ця плита розташовувалася в “ескарпі, проти соборної церкви” (рис. 3), що обмежується ділянкою рову в межах веж № 1–6. Так звана “Соборна церква” Аккермана на той час розміщувалася в будинках колишньої Ханської мечеті по вул. Грецькій, на розі Ушакова [Красножон 2012, 51; 2016b, 11–13].

До 1890 р. плита вже була демонтована зі стін та передана до фондів Одеського музею старожитностей. До 2011 р. в ескарпі рову поруч із Кілійською брамою, біля її північно-східного кута, зберігалася прямокутна в плані ніша від будівельної плити у верхніх рядах муровання. Її приблизні розміри – 0,5×0,6 м, глибина – до 15 см. Розмір плити з пам'ятним текстом – 0,76 м (ширина) × 0,55 м (висота) × 0,28 м (товщина). Опубліковане фото [Репников 1912, 77] демонструє гарний стан різьблення. Напис дворядковий, арабською мовою. Дати в тексті немає. Судячи з почерку та манери виконання різьблення, плиту можна датувати XVIII ст.

Різьбяр працював у каліграфічному стилі сульс, розробленому для оформлювання та декорування. Каліграфія в сульсі підпорядковується певним правилам розташування букв і слів (рис. 13). Перед майстром стояло складне завдання дотримання правил візуалізації тексту. Недарма І. С. Спафарсіс нарікає у своїй роботі, що почерк напису є “вкрай заплутаний, написаний у два яруси і читається дуже і дуже важко”, тож на розшифрування він витратив декілька днів [Спафарсіс 1915, 172].

За уявного хаосу, напис є чітко структурованим. У ньому шість слів, розташованих двома рядами, трьома парами (рис. 13). Текст огласований, з діакритичними знаками. Сульс – це урочиста каліграфія, яка використовувалася в особливих випадках. Тому напис мав розташовуватися на одному з відкритих для широкого загалу місць у фортеці, яким є, поміж іншим, район надбрамної вежі. Отже, транскрипція та переклад напису такі²:

Kul hamman sa-yanadjali bi-valayatika, ya Ali

“Всіляка турбота покине мене під твоїм заступництвом, о Алі”.

Він збігається з варіантом І. С. Спафарсіса, за винятком деяких деталей у читанні. Дослідник навів історію походження напису з відомої шіїтської молитви: “Всі турботи та печалі покинуть мене під твоїм заступництвом, о Алі, о Алі, о Алі!” В аккерманському написі подано її скорочений варіант. Це не є пам'ятна

будівельна плита, а релігійна посвята, яка насправді могла мати стосунок до суфійської громади Аккермана, що впливає з коментаря І. С. Спафарсіса [Спафарсіс 1915, 172–174].

Отже, на цей момент у фортеці відновлено в копіях усі відомі пам'ятні закладні будівельні плити, первинні місця розташування яких були впевнено прив'язані до пам'ятки (всього 6 одиниць). Ще дві плити (з ім'ям Хасана-аги у дворі цитаделі та ім'ям Алі – в ескарпі рову) не можуть бути точно прив'язані до місць своїх первинних дислокацій, оскільки стіна огорожі тамбура входу в південно-західну вежу, де розміщувалася перша з них, знищена, а ніша від іншої не збереглася. Стіну тамбура видно на серії планів кінця XVIII – першої половини XIX ст., її стикування з мурованням вхідної арки в пороховий льох можна бачити і на фото 1869 р. [Красножон 2016b, 166]. Фундаментна основа огорожі помітна й зараз на поверхні двору. В експлікації до малюнка 1819 р. місце розташування плити позначено як “над входом кам'яної огорожі до вежі № 23” (рис. 3), що корелюється з повідомленням Ю. Крашевського.

Пропажа з фондів Одеського археологічного музею (далі – ОАМ) усієї колекції східної епіграфіки, включно з описаними аккерманськими плитами, пов'язана з діяльністю румунської трофейної служби (SCOD) у 1941–1942 роках в Одесі. Є всі підстави вважати, що турецькі закладні плити з Аккермана були вивезені саме до Ясс, де функціонував Інститут тюркології. В опублікованому архіві служби є згадки про вивезення плит зі “східними написами, що походять з Аккермана” [Драгоман, Красножон, Николае 2023, 45]. На цей час у Національному музеї “Молдова” в Яссах ідентифіковано принаймні три плити з тугрою султана Селіма III з колекції ОАМ, які мають ізмаїльське походження [Красножон 2017, 3–9].

Епіграфічні джерела з періоду реконструкції фортеці 1795–1796 рр.

Восени 2022 р. на південному фасаді розділової стіни виявлено ще одну плиту, прямокутну в плані. Різьблення на ній сильно пошкоджене. Очевидно, тут був зображений хрест, вписаний у гострий щит. У лютому того ж року було вперше здійснено чистку та обстеження плити на східному фасаді вежі № 1. Ця плита розташована в рамці з червоної цегли в мурованні будівельного періоду, який пов'язаний з модернізацією фортеці султаном Селімом III у 1795–1796 рр. за проєктом французького інженера на турецькій службі Ф. Кауффера. Плита виготовлена з привізного дрібнозернистого світлого вапняку або пісковика. Правий верхній кут відламано внаслідок невдалих спроб її демонтувати. Поверхня поцяткована залишками різьблення, яке виявилось сильно пошкодженим, імовірно, вандалами. Втім, чітко простежуються картуш по периметру плити, роздільна горизонтальна межа по центру поля та залишки напису. Жодна з літер впевнено не читається. Традиційно вважалося, що саме тут розміщувалася друга плита з тугрою султана Селіма III – копія тієї, що містилася на Кілійській брамі. Це припущення спиралося на текст експлікації малюнка 1819 р.: “Над головними воротами і така сама є в кутовій вежі проти соборної на форштадті церкви”. Башта № 1 – єдина кутова вежа у фортеці зі звернених до форштадта, на фасаді якої є закладна плита. Але за результатами її огляду не можна сказати, що зображення на ній було ідентичне тому, що міститься на плиті на Кілійських воротах. Схоже, що тут вирізали староосманський текст, але тугранік не простежується.

У контексті зазначеної модернізації фортеці Ф. Кауффером було створено артилерійські батареї на семи найважливіших ділянках оборонного комплексу. Сліди цієї масштабної діяльності відображені в конструктивних особливостях фортеці, а також у деяких графіті, які залишали по собі будівельники. Зокрема, автограф самого Ф. Кауффера було зафіксовано в жовтні 2018 р. на лиштві східного вікна другого

ярусу південно-східної вежі цитаделі: “Kof 1796” (рис. 14). Ще одну хронограму, залишену в європейській манері, знайдено в жовтні 2022 р. Вона висічена на квадрії муровання кутового панцира вежі № 7, яке за конструктивними особливостями належить до зазначеного періоду модернізації: “1795” (рис. 15). Все це разом, поряд з датою на тугрі і наявними письмовими джерелами [Красножон, Драгомирецький 2015; Красножон 2021; 2016b, 38–55], дає змогу досить упевнено і точно датувати час зазначених робіт, суперечки про проведення яких не вщухали в науковій пресі в останні десятиліття [Красножон 2021].

Висновки

До нашого часу збереглася інформація лише про 53 кам’яні будівельні плити, пам’ятки епіграфіки та кам’яного декоративного різьблення із середньовічних споруд Білгорода на Дністрі (Аккермана). З них до молдавського періоду історії Білгорода належить 14 або 15 екземплярів, а саме 11 у фортеці, 1 у Грецькій церкві та 3 або 4 – у Вірменській. У фортеці лише три плити збереглися на своїх місцях донині: мармурова плита сонячного годинника кінця XV ст. з вежі № 11, будівельна плита із залишками староосманського напису з вежі № 1 та плита з розділового муру із залишками зображення гострокінцевого щита та вписаного всередину хреста (дослідження всіх трьох зроблено вперше). У Грецькій церкві не залишилося на стінах жодної епіграфічної пам’ятки, проте оригінал її будівельної закладної плити зберігся у фондах ХОКМ. Також іще одна епіграфічна знахідка зроблена поруч із будівлею. Саме епіграфічні дані вказують на “молдавське” походження цієї церкви, яку збудував Стефан Великий у 1480 р. 17 пам’яток епіграфіки наразі збереглися в будівлі Вірменської церкви, період датування яких обмежується першою половиною XV – початком XVIII ст. Доведено, що плита з Кілійських воріт фортеці з датою 1484 р. зберігалася на своєму місці в ніші як мінімум ще в 1790 р., а не була знята зі стіни під час турецького штурму міста в серпні 1484 р., як вважалося раніше. Вперше введено до наукового обігу знайдену у фондах БДКМ османську будівельну плиту 1756 р., прочитано та перекладено її текст, а також локалізовано місце її розташування на внутрішніх спорудах цитаделі (пороховий льох і тамбур перед його входом), дату появи яких завдяки цьому визначено остаточно. Окрім того, завдяки новим епіграфічним даним та більш ретельному читанню староосманського тексту на плиті з тугрою султана Селіма III з фасаду Кілійської брами остаточно визначено дату проведення останньої, масштабної турецької модернізації фортеці, яка відбулася в 1795–1796 рр. У 2016 та 2021 рр. шість частково втрачених будівельних закладних плит Аккерманської фортеці було відновлено та повернуто на місця їхнього первинного розташування у вигляді точних копій.

¹ Автор вдячний О. Г. Середі за допомогу у прочитанні напису та його перекладі.

² Щиро вдячний проф. В. С. Рибалкіну за надані консультації в роботі над перекладом.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

БДКМ – Білгород-Дністровський краєзнавчий музей.

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.

ОАМ – Одеський археологічний музей.

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

ХОКМ – Херсонський обласний краєзнавчий музей.

СМІВ – Comisiunea Monumentelor Istorice (secția din Basarabia).

SCOD – Serviciului de Capturi Odessa.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Плита кадрана сонячного годинника (?) на вежі № 11

Рис. 2. Головний фасад Кілійської брами з копією плити 1484 р. (праворуч) та 1796 р. (в центрі)

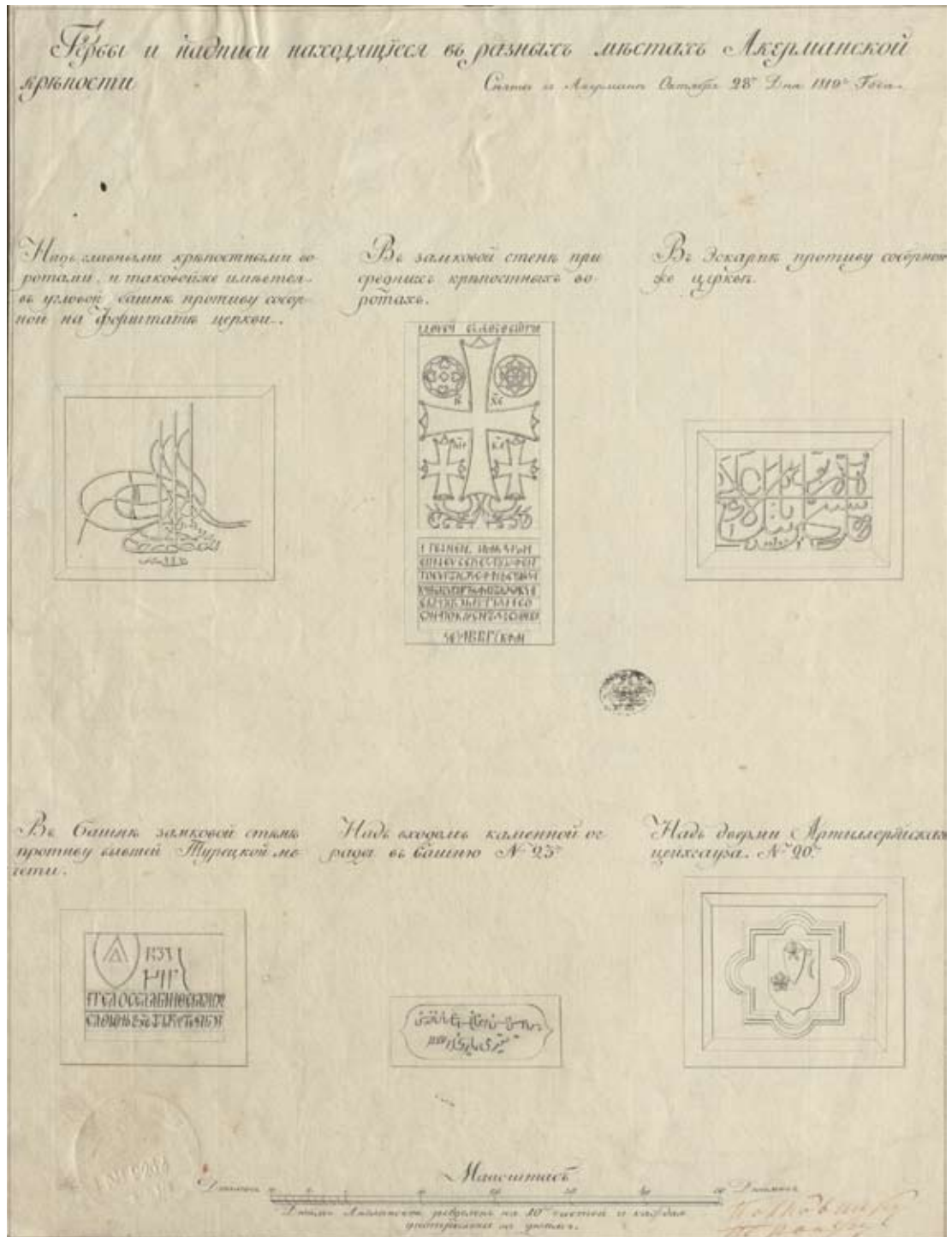

Рис. 3. Архівний малюнок епіграфічних пам'яток Аккерманської фортеці 1819 р.

Рис. 4. Оригінал плити з текстом Хасана-аги 1757/58 р.

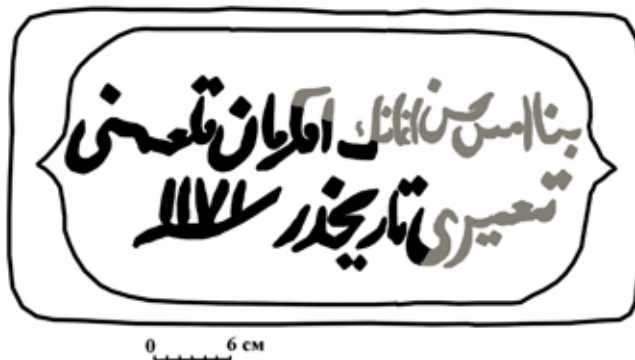

Рис. 5. Графічна реконструкція плити з текстом Хасана-аги

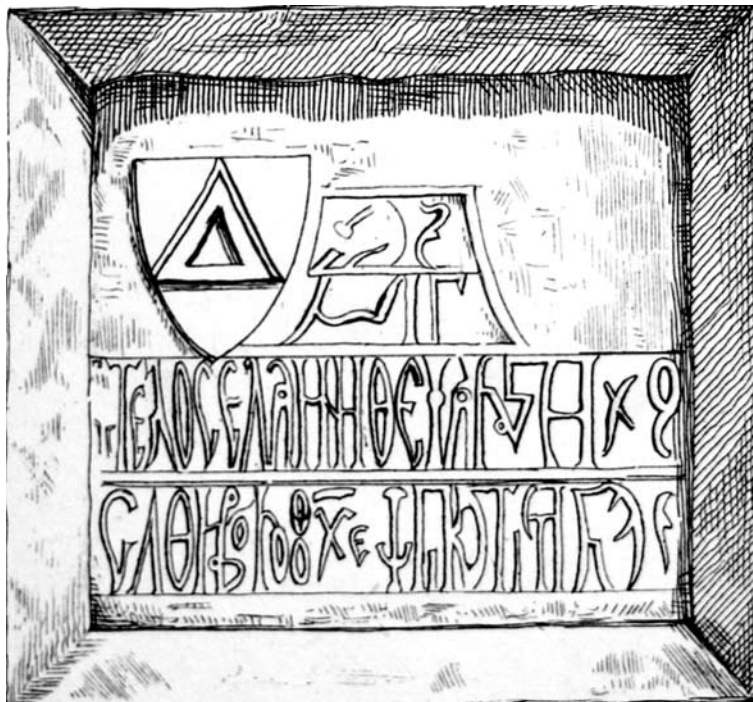

Рис. 6. Плита 1452 р. з вежі № 26. Малюнок М. Б. Вебеля

Рис. 7. Південно-західна вежа та ніша від плити 1673 р. над вікном

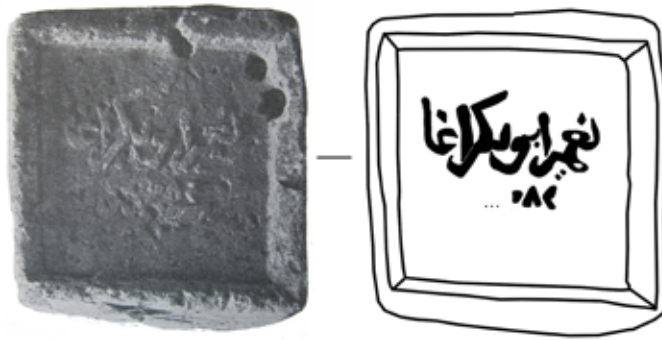

Рис. 8. Фото 1912 р. та промальовування напису плити 1673 р.

Рис. 9. Фото 1912 р. плити з текстом на честь Алі

Рис. 10. Пошкоджений квадрифолій на західній куртині цитаделі

Рис. 11. Реконструкція герба Молдавського князівства у квадрифолії на західній куртині цитаделі

Рис. 12. Реконструкція плити на честь Абу-Бакра 1673 р.

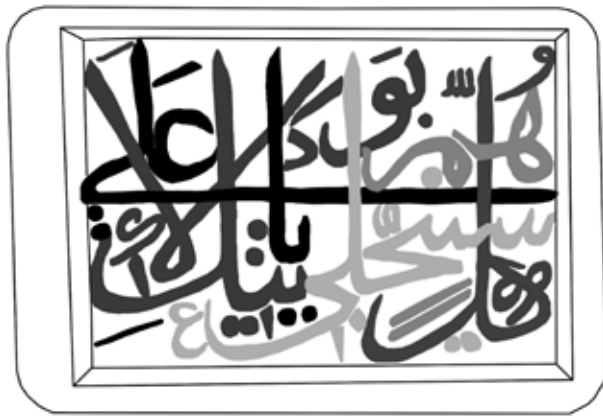

Рис. 13. Промальовування тексту плити на честь Алі

Рис. 14. Лиштва вікна південно-східної вежі цитаделі з монограмою Ф. Кауфера та датою "1796"

Рис. 15. Хронограма "1795" на вежі № 7

ЛІТЕРАТУРА

- Бертъе-Делагард А. Л.* О состоянии Аккерманской крепости // **Записки Одесского общества истории и древностей** (далі – ЗООИД). Т. 22. Одесса, 1900.
- Дергачева Л. В.* Строительная плита 1454 г. из Белгородской крепости и герб пана Станчула // **Stratum plus**, 2016, № 6.
- Драгоман Р.-А., Красножон А. В., Николае К.* **Археология, история и политика в Транснистрии 1941–1944 гг.** Одесса, 2023.
- Кирилко В. П.* Герб молдавского господаря Александрела // **Stratum plus**, 2013, № 6.
- Кочубинский А. А.* Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // **ЗООИД**. Т. 15. Одесса, 1889.
- Кочубинский А. А.* Тира-Белгород-Аkkerман (и его новая lapидарная надпись от 1454 г.) // **ЗООИД**. Т. 23. Одесса, 1901.
- Красножон А. В.* **Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства.** Кишинев, 2012.
- Красножон А. В.* Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // **Stratum plus**, 2013, № 6.
- Красножон А. В.* Закладные плиты Белгород-Днестровской крепости: опыт исторической реконструкции // **Новые материалы по истории фортификации.** Вып. 2. 2016а.
- Красножон А. В.* **Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях.** Кишинев – Одесса, 2016б.
- Красножон А. В.* Два східних написи з Аккермана та Ізмаїла // **Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія “Історія”.** Вип. 1. Ч. 4. 2017.
- Красножон А. В.* **Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор’я.** Одеса, 2018а.
- Красножон А. В.* **Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор’я на початку XV – наприкінці XVIII ст.:** дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2018б.
- Красножон А. В.* О дате модернизации Аккерманской крепости Франсуа Кауффером // **Stratum plus**, 2021, № 6. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp216255267>
- Красножон А. В., Драгомарецький А. А.* Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // **Stratum plus**, 2015, № 6.
- Кучук-Иоаннесов Х. И.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму. Древности восточные // **Труды восточной комиссии Московского археологического общества**, 1903, № 2 (3).
- Мурзакевич Н. Н.* Аккерманские греческие надписи // **ЗООИД**. Т. 2. Одесса, 1848.
- Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА).** Ф. 418, оп. 1, д. 702.
- Репников Н.* Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // **Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества**, 1912, № 2.
- Снафарсис И.* Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями // **ЗООИД**. Т. 32. Одесса, 1915.
- Уваров А. С.* **Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря.** Ч. II. Санкт-Петербург, 1853.
- Яйленко В. П.* Критика критики: о рецензиях на “Тысячелетний Боспорский рейх” и византийский раздел “Истории и эпиграфики Ольвии, Херсонеса и Боспора” // **Древности Боспора**, 2021, № 26. DOI: 10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-339-8.432-479
- Dogaru M.* **Din heraldica României.** București, 1994.
- Dzieduszycki V.* Calatorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785 // **Călători Poloni in Țările Române.** Cultura națională, 1930.
- Campenhausen P. B.* Despre cele văzute și auzite în Moldova // **Călători străinidespre Țările Române.** Vol. X, Part 2. București, 2001.
- Josanu V.* **Monumen al civilizației medievale românești la Marea cea Mare: Cetatea Albă – Moncastro.** București, 2014.
- Nicorescu P.* Lucrări de consolidare și de restaurare la Cetatea-Albă // **СМІВ**, 1931.

Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project // **The Frontiers of the Ottoman World** / A. C. S. Peacock (ed.). London, 2009. DOI: <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264423.003.0007>

REFERENCE

Bert'ye-Delagard A. L. (1900), "O sostoyanii Akkermanskoy kreposti", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 22, pp. 75–82. (In Russian).

Dergacheva L. V. (2016), "Stroitel'naya plita 1454 g. iz Belgorodskoy kreposti i gerb pana Stanchula", *Stratum plus*, No. 6, pp. 393–403. (In Russian).

Dragoman R-A., Krasnozhon A. V. and Nikolaye K. (2023), *Arkheologiya, istoriya i politika v Transnistrii 1941–1944 gg.*, Folio, Odessa. (In Russian).

Kirilko V. P. (2013), "Gerb moldavskogo gospodarya Aleksandrela", *Stratum plus*, No. 6, pp. 213–216. (In Russian).

Kochubinskiy A. A. (1889), "Lapidarnyye nadpisi XV stoletiya iz Belgoroda, chty nyne Akkerman", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 15, Odessa, pp. 506–547. (In Russian).

Kochubinskiy A. A. (1901), "Tira-Belgorod-Akkerman (i ego novaya lapidarnaya nadpis' ot 1454 g.)", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 23, Odessa, pp. 79–178. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2012), *Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriya stroitel'stva*, Stratum Plus, Chişinău. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2016a), "Zakladnyye plity Belgorod-Dnestrovskoy kreposti: opyt istoricheskoy rekonstruktsii", *Novyye materialy po istorii fortifikatsii*, Issue 2, Novodvinka, Arkhangel'sk, pp. 167–172. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2016b), *Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniyakh*, Stratum plus, Chişinău and Odessa. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2013), "Epigraficheskiye pamyatniki XV v. iz Belgorodskoy kreposti", *Stratum plus*, No. 6, pp. 177–212. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2017), "Dva skhidnykh napysy z Akkermana ta Izmayila", *Naukovi zapysky TNPU imeni Volodymyra Hnatyuka: Seriya "Istoriya"*, Issue 1, Pt. 4, pp. 3–9. (In Russian).

Krasnozhon A. V. (2018a), *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ya*, Chornomor'ya, Odesa.

Krasnozhon A. V. (2018b), *Evolutsiya dovhochasnoyi fortyfikatsiyi ta istorychna topohrafiya mist Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ya na pochatku XV – naprykintsy XVIII st.*, Dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya doktora istorychnykh nauk, Chernivets'kyi natsional'nyy universytet imeni Yuriya Fed'kovycha, Chernivtsi. (In Ukrainian).

Krasnozhon A. V. (2021), "O date modernizatsii Akkermanskoy kreposti Fransua Kaufferom", *Stratum plus*, No. 6, pp. 255–267. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.55086/sp216255267>

Krasnozhon A. V. and Dragomiretskiy A. A. (2015), "Akkermanskaya krepost' v kontekste franko-osmansko-russkikh otnosheniy v 1790-kh gg.", *Stratum plus*, No. 6, pp. 319–334. (In Russian).

Kuchuk-Ioannesov Kh. I. (1903), "Starinnyye armyanskiye nadpisi i starinnyye rukopisi v predelakh Yugo-Zapadnoy Rusi i v Krymu. Drevnosti vostochnyye", *Trudy vostochnoy komissii Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, No. 2 (3), pp. 61–75. (In Russian).

Murzakevich N. N. (1848), "Akkermanskiye grecheskiye nadpisi", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 2, Odessa, pp. 480–483. (In Russian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv (RGVIA) [Russian State Military History Archive], Fund 418, Inventory 1, File 702. (In Russian).

Repnikov N. (1912), "Neskol'ko slov o razvalinakh Akkermanskoy kreposti", *Zapiski razryada voyennoy arkheologii i arkhografii Imperatorskogo Russkogo voyenno-istoricheskogo obshchestva*, No. 2, pp. 59–87. (In Russian).

Spafarsis I. (1915), "Prinadlezhashchiye muzeyu imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey predmety s arabskimi, persidskimi i turetskimi nadpisyami", *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. 32, Odessa, pp. 146–195. (In Russian).

Uvarov A. S. (1853), *Sobraniye kart i risunkov k issledovaniyam o drevnostyakh Yuzhnoy Rossii i beregov Chernogo morya*, Pt. II, Saint Petersburg, pp. 139–184. (In Russian).

- Yaylenko V. P. (2021), "Kritika kritiki: o retsenziyakh na 'Tysyacheletniy Bosporskiy reykh' i vizantiyskiy razdel 'Istorii i epigrafiki Ol'vii, Khersonesa i Bospora'", *Drevnosti Bospora*, No. 26, pp. 432–479. DOI: 10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-339-8.432-479
- Dogaru M. (1994), *Din heraldica României*, Editura JIF, București.
- Dzieduszycki V. (1930), "Calatorie pentru cercetarea navigației pe Nistru in anul 1785", in *Călători Poloni in Țările Române*, Cultura națională, pp. 701–703.
- Campenhausen P. B. (2001), "Despre cele văzute și auzite în Moldova", in *Călători străini despre Țările Române*, Vol. X, Part 2, București, pp. 863–890.
- Josanu V. (2014), *Monument al civilizației medievale românești la Marea cea Mare: Cetatea Albă – Moncastro*, Fundația Collegium XXI, București.
- Nicorescu P. (1931), "Lucrări de consolidare și de restaurare la Cetatea-Albă", in *Comisiunea Monumentelor Istorice (secția din Basarabia)*, Datina românească, pp. 115–128.
- Ostapchuk V. and Bilyayeva S. (2009), "The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project", in A. C. S. Peacock (ed.), *The Frontiers of the Ottoman World*, British academy, London, pp. 137–170. DOI: <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264423.003.0007>

А. В. Красножон

ЕПІГРАФІКА ТА ДЕКОРАТИВНЕ КАМ'ЯНЕ РІЗЬБЛЕННЯ НА ПАМ'ЯТКАХ АККЕРМАНА XV–XVIII ст.

У статті вперше подано узагальнений звіт з переліком та описом п'ятдесяти трьох пам'яток епіграфіки та кам'яного декоративного різьблення, що походять із трьох споруд середньовічного Білгорода/Аккермана на Дністрі: фортечного комплексу, Грецької та Вірменської церков. Наразі це максимально вичерпний перелік джерел такого типу, що відомі дослідникам на цю мить. З цього комплексу знахідок особливу увагу приділено будівельним плитам молдавського та турецького періодів, що походять із фортеці Білгорода, а також проблемі їхньої ідентифікації та реконструкції. На основі багаторічних досліджень за останній час відновлено шість закладних будівельних плит з пам'ятними написами та геральдичними зображеннями на них у нішах їхнього первинного розташування. Найбільш відомими в історіографії є плити XV ст., що належать до молдавського періоду історії будівництва оборонного комплексу. Менш відомими, але не менш важливими у справі створення будівельної періодизації фортеці є плити османського періоду історії фортеці (XVII–XVIII ст.). Окрему увагу автор приділив новим, останнім знахідкам хронограм на стінах оборонного комплексу, що пов'язані з діяльністю французького інженера на турецькій службі Ф. Кауффера, яку було розпочато за ініціативою турецького султана Селіма III. Епіграфічні знахідки відображають період останньої модернізації фортеці, що відбувся в 1795–1796 рр. Крім того, вперше визначено функцію мармурової закладної плити на стіні вежі № 11 (Дівочої), яка не була носієм епіграфічного повідомлення (як передбачалося раніше), а виконувала роль кадрана громадського міського сонячного годинника.

Ключові слова: Аккерман; епіграфічні джерела; Османська імперія; Ф. Кауффер; фортеця

Стаття надійшла до редакції 4.06.2023